

Г. Цанкова-Петкова

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ СПОРЕД  
МИРНИТЕ ДОГОВОРИ ОТ КРАЯ НА VII  
ДО НАЧАЛОТО НА IX в.

Съдаването и укрепването на българската държава е продължителен, сложен и многостранен процес, с трайни последици за историческото развитие, както на самата Византия, така и на Балканския югоизток. Богатото антично наследство, което славяни и прабългари заварили в заетите от тях области, здравите исторически традиции, стегнатата държавна организация на прабългарите и сравнително високото ниво на културно развитие на оседналите славянски племена съдействували за опазването и утвърждаването на новооснованата държава.

България възниква във война с могъща Византия, продължителка на Източно-Римската империя и владетелка на всичките ѝ земи и богатства. Още със самото си зараждане българската държава започва борба за разширяване на пределите си и за признаването ѝ като самостоятелна и независима страна. Съгласно принципите на средновековното международно право християнска Византия гледала на езическа България като на варварска страна. Но тази «варварска» държава продължавала да уголемява територията си и да се утвърждава преодолявайки външните заплахи и вътрешните сътресения. Войните и династическите междуособици се редували с периоди на мирен живот и на културен възход. С течение на времето империята била принудена да приеме като факт съществуването на своята северна съседка и да потвърди с юридически актове нейната независимост.

Политическите и дипломатически отношения между България и Византия по време на първата българска държава са отразени в мирните договори, сключвани между двете страни през тази епоха. За съжаление текстовете на тези отговори са запазени само откъслечно в бегли съобщения на византийските хронисти или във фрагментирани български епиграфски паметници. Непълни и неточни, а понякога и противоречиви са данните за датирването на отделните договори, оскъдни са известията за условията, при които те са били сключвани, потвърждавани или прилагани.

Настоящата статия има за цел да проследи развитието на българо-византийските отношения през началния период от ис-

торията на България въз основа на сведенията за мирните договори и на досегашните изследвания върху тях, като внесе отчепения по някои спорни въпроси.

\* \* \*

Войната между Аспарух и император Константин IV Погонат, започнала през пролетта на 680 г., завършила със създаването на българската държава<sup>1</sup> и със сключване на мирен договор, според който Византия се задължавала да плаща годишен данък на България<sup>2</sup>. Данните на византийските автори за това събитие не ни позволяват да решим окончателно дали договорът бил сключен в края на 680 или в първите няколко месеца на 681 г.<sup>3</sup> и дали той е бил плащан в пари или в натура. Безспорно е само, че Византия признавала де факто съществуването на българската държава.

Много по-голямо политическо значение има мирният договор между един от приемниците на Аспарух и император Теодосий III Адрамитец. Теодосий III управлявал от края на 715 до 25 март 717 г.<sup>4</sup> и затова най-приемливо остава предположението, че договорът бил сключен през 716 г.<sup>5</sup> Този договор се приписва на Тервел от повечето изследвачи, които предполагат, че той управлявал непрекъснато от 701 до 718 г.<sup>6</sup> Обаче критичният анализ на сведенията на византийските и латинските средновековни автори и съвременните изследвания върху един од надписите на Мадарския конник показва, че тази хронология на Тервеловото управление не почива на сигурни данни и че в България през 716 г. е управлявал Кормесий<sup>7</sup>, който според Теофан сключил мирен договор с Византия и който договор де юре признавал българската държава. Обаче летописецът съобщава за този договор едва тогава, когато говори за времето на Крум: «През тази година<sup>8</sup> Крум, владетелят на българите, отново (К. М.) повел преговори за мир<sup>9</sup> чрез Драгомир с император Михаил. Той искал да бъде възобновен договора, сключен при Теодосий Адрамитец и патриарх Герман<sup>10</sup> с Кормесий, господар на България по онова време. Той определял границата на България от Милеони в Тракия; одежда е червени кожи на стойност до 30 зл. литри<sup>11</sup>; и към тези условия: бегълците от двете страни да бъдат връщани взаимно и особено, ако се окаже, че заговарят срещу властите; търгуващите в двете страни да бъдат снабдявани с грамоти и печати, а (на тези, които нямат печати да им се отнема)<sup>12</sup> имуществото и да се внася в държавната хазна»<sup>13</sup>.

За съжаление единствен Теофан съобщава за този договор и то под формата на една летописна бележка, която засяга събития, станали близо един век преди това. След като превзел Девелт през м. юли 812 г. и преди да обсади Месемврия през м. октомври същата година хан Крум отново предложил мир на империята. Както личи от общото изложение в хрониката на Теофан, авторът

й бил добре запознат със събитията от управлението на Крум, на които той бил съвременник. Като привърженик на мира летописецът подчертава желанието за мир на българския владетел и укорява за неговото отхвърляне византийските управници. За събитията от VII и VIII в. Теофан е използвал по-раншни достоверни извори, от които е черпил и патриарх Никифор<sup>14</sup>. Поради това мъчно може да се допусне, че Теофан е сбъркал датата на този договор<sup>15</sup> или че погрешно го е приписал на Кормесий<sup>16</sup> още повече, ч той назовава поименно византийския патриарх Герман и император Теодосий III и титулува Кормесий като господар (kyrios) на България<sup>17</sup>. Летописецът назовава Кормесий господар (а не владетел или предводител archon, archegos, което има неофициален смисъл) още на едно място, когато разказва, че българите поставили за хан «Сабин, който бил зет на Кормесий, някогашния им господар»<sup>18</sup>. Очевидно е, че Теофан не е предал погрешно името на Кормесий при този договор. Обаче единственото съобщение на същия летописец за Тервел под 718 г. като участник в заговора на Артемий (бившия император Анастасий II) срещу Лъв III Исавър следва да се обясни или с прекъсване на Тервеловото управление след 711 г. и връзките му с българите на Кубер около 715—718 г., или под влияние на създадената около Тервел легенда във връзка със събитията 705 и 711 г.<sup>19</sup>

Умелата и ефикасна помощ, която оказал Тервел на Юстиниян II през 705 г. при възстановяването му на престола била щедро възнаградена. Тервел бил удостоен с титлата Кесар, давана поначало само на лица, които заемали първото място във византийската дворцова йерархия и били близки роднини на императора<sup>20</sup>, и получил от Юстиниян II богати дарове. Император Никифор разказва, че детронираният Юстиниян II изпратил нарочен пратеник до Тервел с молба да му помогне да си възвърне престола, като му обещавал да му даде много дарове и собствената си дъщеря за жена<sup>21</sup>. Прочие след като си възвърнал властта императорът поканил Тервел, който преди това станувал с войската си извън Влахернската стена в самия Константинопол<sup>22</sup>, наметнал му царска хламида и го провъзгласил за кесар, и като го поставил на трон до себе си той заповядал на войските си да приветствуват и двамата. Същото почти съдържание има и по-сбитият разказ на Теофан, който допълва за тези събития, че Юстиниян дал много подаръци на Тервел и царски атрибути<sup>23</sup> (basilica skeue).

При все че нито Теофан, нито Никифор отбелязват наличието на мирен договор през 705 г., техните разкази дават основание да се предполага, че между Тервел и Юстиниян II било постигнато предварително споразумение, което след това било оформено с договор. За подобен договор известява само Зонара: «След като Юстиниян дал много дарове на вожда на българите и сключил с него договор за мир, той го изпратил да си отиде»<sup>24</sup>.

Тържествената церемония в цариградския дворец и богатото

награждаване на Тервел дали отзвук и в други известия на изворите, които имат по-скоро легендарен характер. Така например, «Кратката анонимна хроника», съставена между 742—746 г., като описва «базиликата с позлатен покрив»<sup>25</sup> споменава, че там често седял Тервел и Глиаван Хазаринът и че «не малко данъци (раста) били дадени на това място»<sup>26</sup>. За богати дарове и данък, които Тервел получавал от Юстиниан и Константин, син на Ираклий<sup>27</sup>, свидетелствува и Свидас. Свидас отбелязва още, че «в Базиликата зад Милеона»<sup>28</sup> Тервел държал реч пред народа». В основата на тези известия лежи голямата популярност на Тервел, когото историческата традиция превърнала в легендарен герой.

И тъй управлението на Тервел представя един важен етап в укрепването на българската държава и в издигането на нейния международен престиж. То било една важна стъпка към признаването на равноправието и суверенитета на българската държава. Наистина Византия все още не гледала сериозно на придобивките на своята съседка. След като се затвърдил на престола император Юстиниан през 708 г. нарушил мира с българите и се отправил на поход по суша и по море в Тракия, но при Анхиало бил поголовно разбит от българите<sup>29</sup>. Няколко години по-късно през 712 г. българските войски настъпили в Тракия, стигнали до Златните врати на Константинопол и се завърнали с богата плячка<sup>30</sup>. През 711 г. Юстиниан бил свален от власт, и дворцовите промени във Византия и България след 712 г. създали благоприятни условия за промяна във външната политика и за сключването на траен мир. Какви са били условията на мирния договор?

В научната литература се спори и относно неговото съдържание. Повечето изследователи приемат, че бележката на Теофан за предложените от хан Крум от 812 г. мирни условия отразява напълно съдържанието на договора от 716 г., т. е. че договорът от 716 г. съдържал 4 клаузи. Това гледище се поддържа от Успенский, Златарски, Баласчев и други съвременни автори<sup>31</sup>.

Други изследвачи приемат, че договорът от 716 г. имал само две клаузи — за границата и за годишния данък, а третата и четвъртата клаузи съдържат допълнителните условия на Крум за предложението от него мир през 812 г.<sup>32</sup> Това схващане се потвърждава, хот думите *ca i epi toutois* («и към тях») в текста на Теофан след втората клауза, с които започват следните две условия. Изрично свидетелствува за същото и Продължителят на Теофан: «Някога владетелят на българите Крум се показал, че иска мир и приятелство и желае мирен договор, само ако онова, което ежегодно бил давано, мисля във вид на данък, ще му бъде давано така, както било установено в миналото, и добавил: бегълците на българите, както и тези на ромеите да бъдат връщани обратно на своя народ. На членовете на сената се сторило неуместно условието за бегълците...»<sup>33</sup>.

И действително въпросът за бегълците изникнал като голяма вътрешна язва за българската държава едва през втората поло-

вина на VIII в., когато по време на династическите разпри нами-  
рали прибежище във Византия редица български ханове като  
Сабин, Телериг и пр.<sup>34</sup> Провизантийската политика на Сабин пре-  
дизвикала реакцията на боилите. Те вдигнали въстание и свикали  
народен събор «комвентон»<sup>35</sup>, на който го обвинили, че иска да  
предаде България на ромеите. При все, че император Михаил I  
Рангаве бил склонен да приеме предложението на Крум, в сена-  
та надделяло мнението на противниците на мира начело с маги-  
стер Теоктист и Теодор Студит, игумен на Студийския манастир,  
които смятали за противно на църковните догми предаването на  
потърсилите прибежище в християнска Византия български  
бегълци. Теофан обвинява за отхвърлянето на мира «лъжесъветни-  
ците» на императора и става изразител на представителите на  
нисшето духовенство, към което сам принадлежал и което било в  
полза на мирните уреждане на отношенията с България.

Прочиее, както тексткритичният анализ на двете известия  
(това на Теофан и това на неговия Продължител), така и со-  
циално-политическата обстановка в България през този период  
говорят в полза на становището, че договорът от 716 г. се състои  
от две части. Първата част, която съдържа само две клаузи отра-  
зява договора с Кормесий<sup>36</sup>. Първата от тези две клаузи опреде-  
ляла границата от Милеони в Тракия, а втората размера на го-  
дишния данък в дрехи и червени кожи на стойност до 30 зл. литри.  
Годишен данък плащала Византия на България, както видяхме  
още при Аспарух, а под форма на дарове той бил възобновен при  
Тервел през 705 г.

Тук следва да отбележим, че поради своята сбитост свиде-  
детелството на Теофан относно първата клауза не е съвсем ясно  
и съдържа по-скоро едно посочване, отколкото точно определение  
на българо-византийската граница. Поради това то се тълкува по  
различен начин в научната литература. Във връзка с него стои и  
едно друго известие на по-късните автори, според което Юстиниан,  
като взел повторно властта, дал на Тервел много дарове и отде-  
ляйки една област от земята на ромеите, наричана сега Загория,  
дал я на Тервел<sup>37</sup>. Поради това много изследвачи приемат, че  
тогава била разширена територията на България с една ивица  
земя на юг от Източна Стара-планина<sup>38</sup>. Други автори се съмня-  
ват в достоверността на това известие<sup>39</sup> и смятат, че то не отго-  
варя на историческите факти и има характер на по-късна интер-  
полация<sup>40</sup>. И в действителност известията на изводите говорят,  
че дори и през втората половина на VIII и първите десетилетия  
на IX в. градовете и земите южно от Източна Стара-планина  
оставали във властта на Византия<sup>41</sup>. Дори и според договора с  
Омуртаг границата започвала от град Девелт (при днешния  
Бургас).

Какво прочие се крие в енигматичното известие на Теофан за  
топонима «Милеони» и до сега не може да се реши окончателно.  
Би могло да се допусне само, че тук е означен по-скоро изходния

пункт на границата, който едва ли е почвал от вътрешността на страната и то близо до днешната българо-турска граница в Тракия, както приемат досегашните изследвачи<sup>42</sup>. По-вероятно, според нас, остава предположението, че Милеони е грецизирана форма на латинската *milia* — милиарни знакове, с които била означена началото на границата по южните склонове на Източния Балкан<sup>43</sup>.

Независимо от дискуссионните въпроси, чието окончателно решение подлежи на по-нататъшни изследвания, безспорно е, че договорот от 716 г. представя един важен етап от развоя на българо-византийските отношения. Неговата първа точка повдига и решава въпроса за българската държавна територия. Втората точка уточнявала вида и размера на данъка, който Византия плащала ежегодно на България. В това отношение се забелязва известна приемственост между управлението на хан Аспарух и това на неговите приемници — Тервел и Кормесий.

Мъчно може да се установи до кога е прилаган мирният договор още повече, че не е установена с положителност и хронологията на българските ханове през този период. След управлението на Кормесий (може би той е управлявал с известни прекъсвания)<sup>44</sup> в България настъпил период на междусобици и вътрешна слабост. През втората половина на VIII в. според запазените известия управлявали ханове Винех, Сабин, Умар от рода Укил (Оукиль)<sup>45</sup>, Телец от рода Угаин и ханове Токту, Паган, Телериг и Кардам от неизвестен род<sup>46</sup>. Обща насока на външната политика на България през този период е стремежът да се разшири държавната територия в югозападна посока, като бъдат присъединени населените със славяни области в Западна Тракия по Егейското крайбрежие и в днешна Македония. Част от тези славяни били още автономни, а други били само формални поданици на империята<sup>47</sup>. Династическите разпри били преодоляни при управлението на Кардан и България успешно отбивала ударите на енергичния Константин Копроним, който си бил поставил за цел да я унищожи и бе започнал срещу нея организирана офанзива. Същевременно в България се засилвала провизантийската партия от явни или тайни агенти на императора<sup>48</sup>. В аула на българския хан имало също и избягали от Византия политически лица, признали неговата върховна власт, а в Константинопол пребивавали бивши български ханове зъедно със семействата си. Военни действия били прекъсвани от временни примирия. За един такъв мир сключен през 767 г. Теофан отбелязва, че той бил «привиден» мир и «лъжовен» мир<sup>49</sup>. Упреците на монаха летописец са насочени по-скоро към императора иконоборец Константин V Копроним, който въпреки мира нападнал и опожарил аула на българския хан. Писмен мирен договор бил сключен между Телериг и Константин V Копроним в 773 г.<sup>50</sup>, условието на който според Теофан било прекращаване на военните действия (един вид пакт за ненападение). Не се съобщава дали се предвиждало плащане на го-

дишен данък. Знае се обаче, че през 796 г. Кардам проводил пратеник до император Константин VI, за да си иска данъка. Пратеникът бил оскърбен, данък останал неплатен и мирът нарушен<sup>51</sup>.

И тъй България излязла победителка в страшния двубой с империята при Константин V Копроним. Многобройните и добре организирани кампании на този енергичен император не могли да попречат на българските владетели да продължат опитите си за разширяване на територията и за присъединяването на славяните и прабългарите от югозападните области, известни още от тази епоха с името «България»<sup>52</sup>. Но външнополитическото положение на българската държава още не било стабилизирано. Няколко траен мир с Византия. Договорът от 716 г. отдавна вече не бил валиден, още повече, че по начало всеки мирен договор трябвало да се подновява при следващия владетел. Системните кампании на Константин Копроним, постройката на византийски крепости, близо до границата и настаняването там на колонисти сочат недвусмислено, че Византия не признавала суверенитета на България и не смятала за законна владяната от българите територия, нито границата между двете държави.

Обаче около края на VIII и началото на IX в. в България започнали да се извършват социални и икономически промени, които били отразени и зафиксирани при управлението на хан Крум. Наблюдават се опити за преодоляване на етническия дуализъм, за привличането на сланянски първенци в държавния апарат<sup>53</sup>. Започва подем в стопанския живот. Стабилизирането на земеделското производство, контактът с Византия, създава условия за развитие на занаятите и търговията. Развива се металургията и особено производството на оръжие. Прибягнали от Византия гръцки техники и механици допринасяли за усъвършенстване на занаятите свързани с нуждите на войската<sup>54</sup>. Голям дял в занаятчийското производство заемат и земеделските сечива. Едновременно с активизирането на занаятите се оживява вътрешния и външен пазар. България започва да изнася в Цариград излишъци от суровини: мед, желязо, олово, строителни материали, необработени кожи, суров лен, добитък, смола, восък и др., а да внася луксозни тъкани и дрехи, скъпи кожи и накити, подправки, изящни битови предмети и произведения на изкуството, особено за нуждите на управляващата класа<sup>55</sup>. Този внос-износ до времето на Крум се извършва без контрол. Гръцки и арменски търговци, евреи и левантинци разнасяли стоки с различни цени и качества из градове и села без да плащат и налози. А войните с Византия поглъщали огромни средства и държавата се нуждаела от ресурси.

От друга страна класовото разслоение, честите нашествия и военни походи водели до разорение на селячеството и създаването на прослойка от безимотни селяни. Появили се крадци, просяци и доносчици. Тези промени обуславяли необходимостта от държавни реформи. Така се обясняват, както законодателната дейност на

Крум, така и стремежът му да регулира отношенията с Византия чрез договор, който да стабилизира суверенитета на държавата и да увеличи нейните ресурси, а същевременно да гарантира самостоятелност във вътрешната и външна политика на България. Проницателен и мъдър държавник Крум си давал ясна сметка за могъществото на Византия. Той предпочитал да бъде в мир с нея и многократно предлагал мир на императорите Никифор I, Михаил I Рангаве и Лъв V Арменец. Хан Крум съзнавал и опасността, която представлявали, както византийските агенти в България, така и българските политически емигранти в Цариград. Приели християнството те били приобщавани към дворцовите среди и лесно можели да бъдат използвани като оръдие за намеса във вътрешните работи на България<sup>56</sup>. От друга страна в аула на Крум се намирали потърсилите безопасност при него византийски стратегии, техници и механици след превземане на Сердика през 809 г.<sup>57</sup> При сгоден случай тези византийски прибежници също могли да се превърнат от съюзници в противници. Като далновиден политик Крум преценявал, че българската държава трудно може да получи значително и трайно разширение на територията си на югоизток по посока към византийската столица. С яки стени и силни гарнизони били укрепени градовете като Верея, Филипопол, Месемврия, Анхиало, Проват, Адриано-пол. Неговите набези и походи срещу тези градове, както и срещата с самия Цариград нямали за цел да принудят империята към сключването на един продължителен мир<sup>58</sup>, който би позволил да се присъедини след това трайно областта на Сердика и «славинийте» по поречието на Места и Струма. Така може да се обясни странния на пръв поглед факт, че Крум след като сринал стените на Сердика през 809 г., след съкрушителната си победа над Никифор през м. юли 811 г. и след като превзел Деветлоко през м. юни 812 г. поискал през същата година да се възстанови мирния договор от 716 г. Към статуквото от 716 г. Крум поискал да се прибавят само две нови точки — взаимната размяна на бегълците<sup>59</sup> и поставянето под контрола на властите вносът и износът между Византия и България. Последната точка предвиждала да се декларират внасяните в България и съответно във Византия стоки и да се облагат с мито, като се издават за това на търговците съответните документи<sup>60</sup>.

Както личи от станалите в сената разисквания оживени спорове повдигнала само клаузата за бегълците. И ако тя не била приета, а с това било отхвърлено и мирното предложение на Крум, то това станало не само по религиозни съображения, както изтъква Теофан<sup>61</sup>. Според него магистър Теоктист и Теодор Студит, привърженик на така наречените зилоти (крайна монашеска партия) смятали за противно на християнския морал и на църковните конони да се изхвърлят (т. е. да се предадат на езичниците българи) потърсилите защита в Цариград и приели християнството български бегълци<sup>62</sup>. А имало и други българи, които след



811 г. напуснали страната си заедно със семействата си, били приети от император Михаил I Рангаве и заселени в различни области. Имало и избягали от български плен ромейски войници. Всички те трябвало според предложението на Крум да бъдат върнати в България. На «лъжливите съветници» на императора се противопоставили защитниците на мира, между които били митрополитите на Кизик и Никея и самия император<sup>63</sup>. Колебливата политика на императора и енергичното противодействие на партията на зилстите срещу приемането на мира били предизвикани освен от религиозни подбуди също и от политически съображения. Въпросът за бегълците е бил най-важен за момента, както за Крум, така и за цариградското правителство. Това се потвърждава и от сведенията на други съвременни и по-късни извори, които във връзка с тези преговори съобщават само за искането на Крум да бъдат върнати бегълците<sup>64</sup>.

Славянският велможа Драгомир, изпратен в Цариград, за да води мирните преговори, предал на императора ултиматума на Крум, че ако не получи своевременно отговор, Крум ще се отправи с войските си срещу Месемврия. Понеже до средата на м. октомври 812 г. не пристигнало очакваното известие, то Крум изпълнил заплахата си и в края на октомври и началото на ноември превзел с обсада и оплячкосал града. Едва след това се получил формалния отказ на императора, който започнал да мобилизира силите си за война<sup>65</sup>.

През същата 811 г. пратеници на Михаил I Рангаве в Аахен приветствували Карл Велики като «василевс»<sup>66</sup>, и по този начин империята на франките била призната като суверенна държава, равноправна във външнополитическо отношение на Византия. Изглежда, че и този факт оказал въздействие върху решението на българския владетел да склочи по възможност по-скоро мир с империята. Отхвърлянето на предложения мир се отразило неблагоприятно и в двете страни. Разоренията причинени от войната, многобройните човешки жертви и материални щети, новите военни приготовления повдигнали във Византия недоволство сред войските и брожение сред столичното население. Бил вдигнат бунт, император Михаил I бил свален и на власт дошъл Лъв V Арменец. Военните действия с България продължили. След като превзел Одрин и се явил с победоносните си войски под стените на Цариград, Крум разбирайки че не може да превземе византийската столица, подновил предложението си за мир пред новия император Лъв V с «примамливи слова» по думите на византийския хронист. Императорът не отхвърлил предложението му, обаче устроил засада срещу Крум по време на срещата на двамата владетели и по този начин мирът отново бил провален<sup>67</sup>. В разгара на приготовленията за нов грандиозен поход срещу Византия, смелият миролюбив и великодушен български владетел паднал от ръката на «невидим» враг<sup>68</sup>, без да осъществи идеята си за мир с Византия.

Военните успехи на Крум и неговата популярност се отразили

върху по-нататъшния ход на събитията. На дело България се издига като една трета сила в тогавашна Средновековна Европа след държавата на франките и самата византийска империя, при все че официално не бил санкциониран суверенитетът на нейния владетел. За византийското правителство било очевидно, че българската държава представя сила, с която империята била длъжна да се съобразява.

След възкачването си на престола Лъв V променил вътрешната политика и започнал енергична иконоборческа дейност, като се освободил от опекуството на крайната монашеска партия. Теодор Студит и неговите привърженици били изпратени на заточение. Последвала промяна и в българо-византийските отношения.

В началото на управлението на хан Омуртаг в България бил сключен 30-годишен мирен договор<sup>69</sup>.

Византийските автори разказват подробно тържествената церемония при сключването на договора, към която било насочено тяхното внимание и затова не известяват нищо за условията му. Сведенията на писмените извори в това отношение се допълват от данните на Сюлейманкьойския надпис, от който за съжаление е запазена само една част и то във фрагментарно състояние: «И изпратиха... и сключиха съюз за 30 години. Първата от (уговорените) 1 клаузи е за границата. Да бъде от Девелт до Потаму Кастел и между двата Авролева и до многото мостове и между Балзена и Агатоники и до Левки и до Констанция и Макроливада и до Еврос и до планината Хемус. До там бе границата. (втора клауза) за славяните, които са под императора, да останат така, както бяха заварени, когато започна войната. (трета клауза за) останалите славяни, които не са под императора в крайбрежната област. Да ги върне в (селищата им. четвърта клауза) за пленниците християни... за турмарх, спатарий и комит дава... за простия народ човек за човек. Дава два вола за заловените вътре в крепостта... селата. Ако избяга стратег...»<sup>70</sup>.

Не може да се установи с положителност кога точно е започнал управлението си хан Омуртаг, тъй като след Крум управлявали Докум и Диценг. Поради това най-приемливата дата за този договор за сега е 816—817 г.<sup>71</sup> Договорът бил потвърден с клетва, като българите се заклели по християнския ритуал, а византийците според езическия обряд на прабългарите<sup>72</sup>. Този факт, както и 30-годишния срок, прилаган според ранновизантийското законодателство и при редица други случаи в законоположения<sup>73</sup> говори за голямото значение, което имал този договор за византийците. По всяка вероятност предложението за мир сега е направено от тяхна страна. Обаче византийските автори, които съобщават за церемонийте при договора, като представители на византийското монашество отправят горчиви укори срещу императора иконоборец Лъв V заедно осквернил с полагане на клетва по езически обряд християнските нрави и допуснал езичниците българи да се закълнат по християнски.

Запазената част от Сюлейманкѝйския надпис показва, че договърът определял и потвърждавал границата, съдържал условията за размяна на пленниците и за положението на славяните в Егейската област<sup>74</sup>, а също така предвиждал клауза и за бегълците — за съжаление запазено е само началото на клаузата за бегълците. Българо-византийската граница започвала от Девелт. В надписа са споменати и някои други опорни пунктове, като Констанция, Макро Ливада, Еврос (дн. Марица), планината Хемус. Определянето и утвърждаването на тази граница било гаранция за независимостта на българската държава. Така гледали на този факт и съвременните византийски автори, които съобщават определено за граница с българите<sup>75</sup>. Обаче точното определение на тази граница и до сега не може окончателно да се установи, както поради фрагментарното състояние на надписа, така и поради липсата на точна идентификация и локализация на споменатите в него топоними. Поради това и този въпрос подлежи на по-нататъшни проучвания.

\* \* \*

Изследването на българо-византийските мирни договори от края на VII до началото на IX в. ни позволява да проследим по-важните етапи на българо-византийските отношения през този период. Тези договори бележат също така съществени моменти от развитието на вътрешната и външната политика на българската държава. Изникнала на византийска територия в една епоха, когато международното право признавала за суверенна само Византия като продължителка на стария Рим, България трябвало да води жестока и упорита борба за съществуване, за признание и за утвърждаване. Първият договор с империята не задължавал с нищо друго Византия освен с изплащането на годишен данък. Той осигурявал мира, подобно на много други споразумения, които империята сключвала с перси, араби, авари и пр.

Договорът от 705 г. предоставя на българския владетел титлата кесар, много дарове, а може би и годишен данък. Третият договор от 716 г. освен плащане на данък предвиждал гаранции и за границата и по този начин признавал независимостта на България. Договорът от 812 г., ако и да не бил сключен при хан Крум свидетелствува за бързия възход на българската държава, за развитието на занаяти и търговия, за нарастналите потребности на българската управляваща класа. Този договор свидетелствува също така и за съзнанието на българския владетел, че България трябва да получи суверенитет и по този начин да се изравни във външно-политическо отношение с Византия и с държавата на франките, като по този начин бъдат признати и утвърдени успехите, които тя постигнала, както по пътя на свиего мирно развитие, така и със силата на оръжието. Няколко години по-късно чрез мирния договор при Омуртаг се осъществила идеята на Крум за мир с Византия и за вътрешна независимост на България.

## Б Е Л Е Ж К И

<sup>1</sup> За събитията срв.: *В. Н. Златарски*. История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1938, с. 140—148.

<sup>2</sup> Theoph. Chron., I, p. 359, 19—22; Niceph., p. 35, 24—25.

<sup>3</sup> Срв. за това: *Г. Цанкова-Петкова*. Бележки към началния период от историята на българската държава. — ИИБИ, V, 1954, с. 334—345.

<sup>4</sup> G. Ostrogorsky. Geschichte des Byzantinischen Staates. Berl., 1963, S. 129—130.

<sup>5</sup> *V. Besevliev*. Die Protobulgarischen Inschriften. Berl., 1963, S. 60, 120—121 приема, че договорът бил сключен през 717 г. без да привежда допълнителни съображения.

<sup>6</sup> Срв.: *Ф. И. Успенский*. — ИРАИК, X, 1905, с. 219; *Г. Баласчев*. Българският господар Тервел. — Периодическо списание, 57, 1898, с. 57—58; *В. Н. Златарски*. История ..., с. 163—177; *П. Мутафчиев*. История на българския народ. София, 1948, с. 124—125; *Ив. Дуйчев*. Проучвания върху българското средновековие. — Сп БАН, 41, 1949, с. 5—8; обаче: *М. Соколов*. Из древней истории болгар. Спб., 1879, с. 75 приема, че договорът бил сключен с Кормесий в 714 г.

<sup>7</sup> *Вж.*: *В. Бешевлиев*. Мадарският конник. София, 1956, с. 71—72; *Г. Цанкова-Петкова*. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. — В сб.: Изследвания в чест на М. С. Дринов. София, 1960, с. 616—625; *V. Besevliev*. Inschriften, S. 60—61, 96—97, 117—121.

<sup>8</sup> Сиреч през 6305 А. М., т. е. през 812—813 септемврийска година.

<sup>9</sup> Първото мирно предложение на Крум било отправено към император Никифор, след като той превзел и оплячкосал неговата столица през м. юли 811 г. Theoph. Chron., I, p. 490, 26—30.

<sup>10</sup> Цариградски патриарх (715—730).

<sup>11</sup> Една златна литра (около 323 г.) съдържала 72 златни номизми (една номизма—около 4,5 гр); в латинския превод на Анастасий Библиотекар вместо 30 литри е дадено 50 златни либри. Срв.: Theoph. Chron., 11, p. 335, 16—21.

<sup>12</sup> Този израз е допълнен въз основа на превода на Анастасий Библиотекар. Срв.: *Г. Цанкова-Петкова*. Българо-византийският мирен договор от 716 г. Изследване в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 743.

<sup>13</sup> Theoph. Chron., I, p. 497, 18—22.

<sup>14</sup> Срв.: *Gu. Moravcsik*. Byzantinoturcica, I. Berl., 1958, с. 532. Теофан завършил хрониката си около 814 г. (*пак там*, p. 531).

<sup>15</sup> *Н. Милев*. Княз Крум. — ГСВЮФ, 19, 1924, с. 60—66. Автор предполага, че договорът, за който съобщава Теофан, бил сключен в 704 г. между Тервел и Юстиниан II като предлога, че Теофан е обркъл както датата на договора, така и името на българския владетел. Това предположение обаче не е приемливо, тъй като Теофан дава два опорни пункта за датата на този договор — управлението на Теодосий III (715—717) и времето, когато на цариградския патриаршески престол бил Герман (715—730).

<sup>16</sup> Срв. тук бел. 6.

<sup>17</sup> См.: *Besevliev*. Inschriften, S. 120; eiusdem. — BZ, 41, 1941, S. 289—290.

<sup>18</sup> Theoph. Chron., p. 433, 16—18.

<sup>19</sup> Срв. по-подробно за това: *В. Бешевлиев*. Мадарският конник, с. 71—72; *Г. Цанкова-Петкова*. Българо-византийските отношения ..., с. 618, 619 и посочената там литература (№ I, с. 9, 97, 117—120).

<sup>20</sup> *L. Bréhier*. Les institutions de l'empire Byzantin. P., 1949, p. 42—44.

<sup>21</sup> Niceph. p. 41, 15—42, 25. За достоверността на патр. Никифор като исторически извор срв.: *Gu. Moravcsik*. Byzantinoturcica, p. 456.

<sup>22</sup> Негочно е изтъкван този текст у Златарски (История ..., с. 165, 169) в смисъл, че «Юстиниан дошъл в лагера на българите». Срещата е станала в Цариград навярно в т. нар. «Базилика със златен покрив», срв. тук по-долу.

<sup>23</sup> Theoph. Chron., I. 375, 1—5.

<sup>24</sup> Zonaras, p. 238. Срв.: Гръцки извори за българската история, т. XIV, 1968, с. 157.

<sup>25</sup> Едно от южните помещения на Хрисотриклиния, част от големия дворец. Срв.: *R. Janin*. Constantinople byzantin. P., 1950, p. 156—159.

<sup>26</sup> Scriptores originum Constantinopolitanarum, ed. Preger, I, 1901, p. 40—59. Срв.: *Ив. Дуйчев*. Проучвания ..., с. 5.

<sup>27</sup> *В. Н. Златарски*. История ..., с. 110, бел. 1 смята, че с Константин тук се визира Константин IV Погонат (668—685), който обаче не е бил съвременник на Тервел.

<sup>28</sup> Suida, s. v. boulgaroi, basilike (v. I, 1928, p. 483, 24). За изворите на това известие срв.: *Ив. Дуйчев*. Проучвания ..., с. 7. Милеонът бил куполна постройка в центъра на Цариград и изходна точка за военния път към Белград.

<sup>29</sup> Theoph. Chron., p. 376, 13—15. Теофан съобщава през 708 г. че Юстиниян нарушил мира с Българите. Срв. също и Niceph., p. 43, 9—10.

<sup>30</sup> Theoph. Chron., p. 382, 22—28. Niceph., p. 48, 15—23.

<sup>31</sup> Срв. тук по-горе бел. 6. Това схващане бе отразено порано и от мен в «Българо-византийския мирен договор през 716 г.», с. 743—746.

<sup>32</sup> Срв.: *Н. Благсев*, с. 57—59;

<sup>33</sup> Theoph. Cont., p. 12—17, 23.

<sup>34</sup> Theoph. Chron., p. 433, 17—21. Срв.: *В. Н. Златарски*. История ..., с. 219—222. Niceph., p. 71, 4—8, съобщава за бягството на хан Паган (Капрапанос) във Варна, където той бил убит.

<sup>35</sup> Около 766 г.

<sup>36</sup> Срв.: *К. Паррегопoulos*. Historia tou Hellenicou ethnous, t. III. En Athenais, 1886, sel. 593; *Н. Милев*. Княз Крум, с. 60.

<sup>37</sup> Срв.: Пространната редакция на хрониката на Георги монах, ed. Muralt, 1859, p. 622. Срв.: *В. Бешевилив*. К вопросу о награде, полученной Тервелом от Юстиниана II в 705 г. — ВВ, т. XVI, 1959, с. 12; същото сведение предават Кедрин и други по-късни автори: G. Cedrenus. Compendium Historiarum, ed Bonn., I, p. 780, 15—19. Срв.: *М. Соколов*. Из древней истории болгар, с. 78, бел. 1.

<sup>38</sup> Срв.: *А. Гильфердинг*. История сербов и болгар. Собрание сочинений, I. Спб., 1868, с. 32. Цит. по кн.: *М. Соколов*. Из древней истории болгар, с. 78; *В. Н. Златарски*. История ..., с. 178—181.

<sup>39</sup> Срв.: *М. Соколов*. Из древней истории болгар.

<sup>40</sup> Срв.: *V. Besevliev*. Inschriften, S. 59.

<sup>41</sup> *В. Бешевилив*. К вопросу о награде ..., с. 12—13; *Г. Цанкова-Петкова*. О территории болгарского государства в VII—IX вв. — ВВ, т. XVII, 1960, с. 127—129.

<sup>42</sup> *В. Н. Златарски*. История ..., с. 179 и сл. приема мнението на Иречек, който отождествява Милеони с Мезомелион в Парория, погранична област между Византия и България в XIV в.; *V. Besevliev*. Inschriften, S. 62, 121 свързва това име с Melea — ябълкова градина и го намира в дн. села Горно и Долно Ябълково на съвременната българо-турска граница (по-старите Алмаджик, Алмалий в Странджа планина). Това тълкуване не е сигурно, тъй като не се съгласува нито със сведенията на изворите за българо-византийската граница през VIII и началото на IX в., нито с данните на Сюлейманкьоския надпис, според които при Омуртаг границата започвала от Девелт. Освен това топоним Melea, Meleones в Тракия не е отбелязан нито в римските итинерарии, нито в средновековните извори.

<sup>43</sup> Срв. за това: *Г. Цанкова-Петкова*. О территории ..., с. 126—129. Някои автори допускат, че след 716 г. областта Загора била загубена за България и възвърната на Византия при император Константин Копроним, а по-късно отново била спечелена за България. Но и тези предположения не почиват на данни на изворите.

<sup>44</sup> Срв.: *Г. Цанкова-Петкова*. Българо-византийските отношения ..., с. 622—623.

<sup>45</sup> Срв.: *V. Besevliev*. Inschriften, S. 314—315.

<sup>46</sup> Именникът на българските ханове вероятно бил съставен при управлението на цар Симеон. — *Пак там*, 311.

<sup>47</sup> Срв.: *В. Н. Златарски*. История ..., с. 238—239; *Р. А. Наследова*. Македонские славяне конца IX — начала X в. — ВВ, т. XI, 1956, с. 95.

<sup>48</sup> Срв.: Theoph. Chron., p. 433, 17, 21; p. 436, 15—21: «...в България бил заловен и Християн, главатор на скамарите, отстъпник от ромеите», p. 499, 1—15, където става дума за византийци в аула на Крум през 812 г.

<sup>49</sup> Theoph. Chron., p. 436, 12—24.

<sup>50</sup> *Ibid.*, p. 447, 5—8 съобщава за този мир след похода на Константин Копроним през м. май 6265 А. М., т. е. през септемврийската 773—774 г. Срв.: ГИБИ, т. III, 1960, с. 273.

<sup>51</sup> Срв.: Theoph. Chron., p. 470, 10—12; В. Н. Златарски. История..., с. 242—243 с основание допуска, че този данък е бил предвиден по договор в 792 г. след двата несполучливи похода на Константин Копроним в България. Същото приема и Бешевлиев. См.: V. Besevliev. Inschriften, S. 65—66.

<sup>52</sup> Срв.: G. Cankova-Petkova. Bulgarians and Byzantium during the first decades after the foundation of the Bulgarian State. — BS, 24, 1, 1963, p. 46—50; Д. Ангелов. Образуване на българската народност. София, 1971, с. 210.

<sup>53</sup> Срв.: Д. Ангелов. Образуване..., с. 245—246.

<sup>54</sup> Theoph. Chron., p. 485, 9. През. 812 г. Крум превзел Месемврия с бойни машини и съоръжения, които според Теофан той научил да прави от един покръстен арабин, избягъл в България по вина на император Никифор (*пак там*, p. 498, 7—12). Войската на българите по данни на Скриптор Инцертус била цялата в желязо (scriptor Incertus, ed. Bonn., p. 346, 10—15). Срв.: Н. Милев. Княз Крум, с. 47. За занаятчийското производство в България срв.: Стр. Лишев. Българският средновековен град. София, 1970, с. 28.

<sup>55</sup> За организацията на занаятите и търговията във Византия през ранното средновековие, срв.: А. П. Рудаков. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. М., 1917, с. 142—154; М. Я. Сюсюмов. Ремесло и търговля в Константинополе в начале X века. — ВВ, т. IV, 1951, с. 15—24.

<sup>56</sup> Така, например, хан Телериг след бягството си в Цариград през 777 г. бил удостоен от императора с титлата патриций и се оженил за сродница на неговата съпруга Ирина. Theoph. Chron., p. 451, 5—9.

<sup>57</sup> Срв.: *ibid.*, p. 485, 9—20.

<sup>58</sup> Срв.: В. Н. Златарски. История..., с. 272.

<sup>59</sup> К. Paparregopoulos. Historia..., sel. 573 смята, че тук става дума, както за политически, така и за обикновени бегълци; Н. Милев. Княз Крум, с. 67—70 смята, че тук става дума по-скоро за политически емигранти. Според нас изразът «*cap tuchosin epibouleuontes tais archais*» следва да се преведе: «и особено, ако се окаже, че те заговарят срещу властите». Поради това тази точка според нас визира преди всичко политическите емигранти.

<sup>60</sup> К. Paparregopoulos. Historia..., sel. 593—594.

<sup>61</sup> Theoph. Chron., p. 497, 16—25.

<sup>62</sup> G. Cedrenus. Compendium Historiarum, ed. Bonn., p. 51. 22 sq.

<sup>63</sup> Theoph. Chron., p. 497, 25 sq.

<sup>64</sup> Срв.: Genesisus, ed. Bonn., p. 12, 1—8. Fr. Borgia Keri. Imperatores Orientis. Tarnoviae, 1743.

<sup>65</sup> Theoph. Chron., p. 500, 12 sq. Scriptor Incertus, p. 336, 18 sq.

<sup>66</sup> Срв.: G. Ostrogorsky. Geschichte..., S. 168.

<sup>67</sup> Leo Grammaticus, ed. Bonn., p. 207, 15—208, 5.

<sup>68</sup> Scriptor Incertus, p. 348, 16—22. Pseudo-Simeon, ed. Bonn., p. 618, 1—619, 2 предават две версии за смъртта на хан Крум: че бил «невидимо заклан» и че император Лъв изпратил послания във всички области на империята, в които разгласявал, че сам той погубил българския владетел.

<sup>69</sup> V. Besevliev. Inschriften, N 41, S. 190—192; G. Ostrogorsky. Geschichte..., S. 169; Д. Ангелов. История на Византия, 1, 1965, с. 297.

<sup>70</sup> Срв.: V. Besevliev. Inschriften, N 41 и S. 205.

<sup>71</sup> *Пак там*.

<sup>72</sup> Срв.: Theoph. Cont., p. 31, 8—12, p. 207, 1—8.

<sup>73</sup> Срв.: Ив. Дуйчев. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров. — ВВ, т. XV, 1959, с. 64—70; Г. Цанкова-Петкова. За аграрните отношения в средновековна България. София, 1964, с. 73, 157—158.

<sup>74</sup> Срв.: V. Besevliev. Inschriften, S. 200.

<sup>75</sup> Genesisus, p. 28, 12—18 съобщава за възстановени от Лъв V градовев цяла Тракия и Македония чак до границата на скитската земя (т. е. българската граница).